

כאלה שאין הקישוט עולה יפה, כגון בחיי ההמונים. שכבות אחרות הכניסו את האמנות אל תוך הסימטאות האטומות. טעם קבוע ישנו רק בשעה שהמסטר קבוע ועומד. אנשים חדשים משמשים נושא לטעם חדש. לא הטעם משתנה, אלא השגות הבריות והרגשתם משתנות. ונושא הטעם משפיע גם על המגמה הכללית. העובדה, שנשים היו רוב מנינן של קהלה-הקוראות, השפיעה על מגמת הרומאנים ותוכנן.

נמצאנו למדים: הספרות והאמנות אינן קיימות בעולם מוחלט; התקבלותן תלויה באופי המקבל. השתלשלות הטעם תלויה בכוחות סוציולוגיים, שאינם בעלי מהות אינטלקטואלית בלבד. טעם חדש אינו ציץ מתוך „רוח הזמן“, כי אם מתוך רוח הקבוצה החברתית, משהגיעה שעתה לבטא את החיים. ויש שהוא נדחק עד מהרה על ידי אחר. תפקיד מיוחד בעצמתו יכול למלא בית הספר. אבל לצערנו אין המורים המשמשים בו מחונכים על ברכי הספרות והם מלעיטים את התלמידים דרך שעמום מתוך ספרי המופת. גם ארגונים וחברות לספרות עשויים להיות בין סוללי הדרך לטעם הטוב של הרבים, אילו השכילו ליסד אותם כהלכה. שכן הערובה היא בבחינה עצמית ובהבחנה עצמית.

*

ולבסוף הערת בקורת: דברי המחבר, שנמסרו כאן דרך קיצור וסיכום, מאִלפים במובנים רבים. אך הלה נכשל באותה טעות שנכשלים רוב החוקרים המבקשים לסייג ולמיינן ולסדר תופעות רוחניות בשיטה שלמה. הבחינה הסוציולוגית מבארת לנו כמה צדדים במסכתא טעם, אך היא מתעלמת משני צדדים עקרוניים: א) יש יצירה בעלת טעם חדש, המקדימה לבוא לעולם כמה דורות, באופן שאין לראותה כפרי התנאים והמסיבות החברתיים, אלא כפרי חזונו של היוצר, הרואה באספקלריה מאירה מה שאין בני דורו רואים; ב) יוצרי הטעם החדש באים לאי־אחת מתוך אותה חברה, שלפי השקפת עולמה ומעמדה מביחנת הרכוש והאינטרסים, עשויה יצירתם למוטטה ולא לשמרה. ולא עוד אלא שלעתים קרובות תומכים בני אותה חברה ואף נעשים לפה למגמה ספרותית ולטעם אמנותי חדש שאינו עולה בקנה אחד עם עמדתם החברתית השמרנית. כל אלה מעידים, כי סוד הרוח עמוק מכדי להכלל בדפוסי־חוקים סוציולוגיים רגילים. אי אפשר שלא לראות, כי מעבר לכל קבוצות סוציולוגיות ואינטרסים כתתיים ישנם ערכי־טעם וערכי־אמנות אנושיים כלליים, הקודמים לכל מסגרת חברתית והפורצים לתוך כל מסגרת חברתית. עצם העובדה של מציאות ספרות קלאסית מעיד, שיש טעם, המקובל על הכל ושכוחו יפה לגבי הכל, אם כי ההשפעה האקטואלית הקורנת ויוצרת ממחזות שקספיר ושילר אינה מהפכנית עכשיו פחות מאשר בימים שהאריסטוקרטיה היתה שליטה בחברה. אולם ליקויים מעין אלה הם מחוייבי המציאות בכל שיטה מכלילה ואינם ממעטים את דמותו של המחקר החשוב הזה.

על הדת והמדינה והמסכת התיאולוגית-פוליטית

של ספינוזה

מאת ת. י. רות

א.

על ההישגים העיקריים של התרבות החדשה נהגים למנות את הפרדת שתי הרשויות של הדת והמדינה. אין לכפות דעות בכוח השלטון. אמנם במדינה יש צורך בשיתוף מעשים; כל חברה (וכך גם כל אדם פרטי) מוכרחה סוף סוף לפעול, ואין פעולה בלא שותפות. אך פעולות לחוד ודעות לחוד. יחשוב כל אדם מה שישׁוּב, יאמין כל אדם מה שיאמין, ובלבד שיתנהג לפי דרישות החוק ולא יפריע את שלום החברה.

אמנם השקפה זו לא התבררה כל צרכה לא להלכה ולא למעשה, אשר להלכה, לא ניתנה הגדרה מדויקת לקו המבדיל בין הדעות והפעולות. ואשר למעשה, הרי ראו עינינו בעצם ימינו אלה שדעות (אמנם מגוונות) היו לבסיסם של מעשים (אמנם מגוונים) ומכאן הוכחה (אמנם מצערת) שחשיבות מעשית דוקא לדעות ואין ההפרדה ביניהן הפרדה גמורה. ואולם אף אם לא התבררה ההשקפה כל צרכה, הרי כתביעה עומדת היא בעינה. בחברה מתקנת מותר לאדם לחשוב מה שהוא

רוצה ולומר מה שהוא חשוב*, ואם הוגבלה זכות זו במסכות מסוימות הרי אין ההגבלה אלא לזכות קיימת ועומדת.

וזכות זו מוכרת לא כשלילית בלבד. לא רק שאסור לכבוש את נבואתם של נביאינו ואת חכמתם של חכמינו. יש לעודד (עד כמה שהדבר נתון בדינו) נבואה וחכמה אלה עידוד חיובי וממשי. הנבואה והחכמה — נאמר, כוחותינו הרוחניים — מסגולותינו המהותיות ובלעדיהן אין האדם אדם; ואם בלעדיהן אין האדם אדם, הרי בלעדיהן אין החברה, המורכבת סוף־סוף מבני־אדם, חברה. ואין הדברים אמורים בנביאים מוכרים וחכמים מפורסמים בלבד. כולנו, במידת־מה, נביאים וחכמים, אם לא בפועל הרי בכל אופן בכוח; ואף אם, אפשר, עניים ובני עניים אנו — וכידוע, אין עניים אלא עניים בדעת — בכל זאת גם מאתנו אסור למנוע את חופש המחשבה והדבור. קודם כל, הלא אפשר שגם מאתנו תצא תורה; שנית, אף אם מה שיצא מאתנו לא יהיה חשוב, הרי שלנו הוא, וגם בנו קיימת השאיפה והדרישה לחשוב ולומר את שלנו, יהא מה שיהא. גם לגבינו עומדות בתקפן המלים הישנות: „והיה בלבי כאש בוערת עצור בעצמותי ונלאיתי כלכל ולא אוכל“. כל תולדות האדם הראו שמחנק הדבור החפשי מביא קלקול יסודי בחיים. ובכן לא רק שאין נזק בזה שיינתן לכל אדם לומר מה שבלבו. אמירה חפשית זו היא מתנאי הבריאות של קיום החיים בכלל: „אדברה וירוח לי“.

ההשקפה ששרטטתי היא ההשקפה הקלאסית, וההגנה הקלאסית עליה נמצאת כידוע בספרו של י'ון סטוארט מיל על החירות. מיל לוחם את מלחמת החופש כמלחמת מצוה, והוא דורש חופש אפילו להבעת דעה שאינה אמיתית. קודם כל, מי יודע אם אינה אמיתית. שנית, אפילו תהא שקרית בדרך כלל, מן הסתם שיהא בה גם קורטוב של אמת וגם על קורטוב זה יש לשמור; שלישית, אפילו היא כולה שקרית והדעה השלטת כולה אמיתית, מוטב, לטובת האמת עצמה, שלא נניח לדעה האמתית להתנוון אלא נדרוש ממנה שתגן על עצמה ותרענן את עצמה ותחדש את נעוריה, וכך גם תחדש את נעוריהם של תומכיה. שהרי אין לך דבר מנוון וממית כדעה, תהא האמתית שבאמתיות, שנתקבלה כאמת שאין להרהר אחריה. ידועה אצלנו העצה הישנה: ודע מה שתשיב לאפיקורוס. לפי השקפת מיל כמעט אפשר לומר, שעלינו לשמור על האפיקורסים במיוחד, כדי שיהיה לנו על מה להשיב ולא נקפא על שמרינו.

השקפתו זו של מיל נעוצה אמנם ברקע הליברליות האישנית המסורתית שראתה את האדם הפרטי, האיש באשר הוא איש, ראות יחידה עצמאית, שערכו בו בעצמו ונובע ממנו עצמו. אישים אלה, כיחידות נפרדות, עומדים מול החברה ואף כנגדה, ויש מלחמה תמידית בינם ובין החברה על הזכויות שהם רוצים להחזיק לעצמם והיא רוצה לשלול מהם. הוה אומר: השאלה המדינית העיקרית היא: עד היכן מותר לחברה להתערב בעניני היחיד, ואנשי אסכולה זו טרחו להשיב על שאלה זו תשובות מפורטות הן להלכה והן למעשה.

ואולם תפיסה זו הוכחה כתמימה מדי, וברור לנו כי התערבות החברה בעניני היחיד לא רק שהיא מותרת אלא במקרים מסוימים אף הכרחית. למשל, אין חברה מתקדמת מרשה לאדם למנוע הינוך מבני ביתו או להדביק אחרים במחלות מדבקות, אף־על־פי שלכאורה „זכויות“ אלה בידו והתערבות החברה מקפחתן. אך לדעתנו לא קיפוח כאן אלא פתוח: החברה כאילו עוזרת לאדם להיות אדם. ואולם היא אינה עוזרת בדרך של עצה או שידול בלבד. בידי החברה גם להכריח, והיא אף משתמשת בכוחה זה; ומי שמוניח את חובותיו נענש על־ידיה. ובכן, יש לאדם „חובות“ ולא רק „זכויות“, המצב מסתבך. אם יש ליחיד גם חובות, הרי כשם שהוא דורש מילוי זכויותיו מאת החברה, כך תדרוש החברה מילוי חובותיו ממנו. וכאן הסכנה. שהרי אם קביעת החובות לא בידי ניתנה אלא בידי החברה, שוב ניטלה כל זכות מן היחיד והוא טובע בים של הכרח חיצוני הגורר אותו. שלא ברצונו ושלא ברשותו, לאן שיגרור.

אנו נכנסים לתוך בעיה ראשונית אשר שימשה מרכז לדיונים ממושכים במשך כל תולדותיה

* הצטמצמתי בניסוח הקלאסי לשם הקיצור. אך ברור שרעיון החופש כולל לא רק זכות הבעת הדעות אלא גם זכות ההתאגדות וכמה דברים אחרים. המחקר הטוב ביותר הידוע לי הוא הספר של The Rights of Man, H. G. Wells (1895). יש טיפוס מענין בחוברת של Liberty in the Modern State מאת H. J. Laski באותה החוצאת. Pengin. (י') גם בספר Liberty in the Modern State מאת H. J. Laski באותה החוצאת.

של תורת המדינה ובמיוחד מימיו של הובס ואילך. האם בכלל יש זכויות טבעיות לאדם, והאם בכלל אפשר לראות בחברה מנגנון מלאכותי המורכב מבני-אדם על-ידי בני-אדם לשם תכליותיהם של בני-אדם; או שמא, להיפך, החברה עצמה יצור טבעי הקיים כשהוא לעצמו, ושמן יצור טבעי זה יצור עצמאי בעל תכלית משלו, ושמן משועבדים האזרחים לחברה לשם התכלית העילאית שלה ולגביה אין לתכליות שלהם שום ערך או חשיבות אלא הם נסחבים נטולי הכרה ויכולת עצמאיות בתוך זרם, ולקראת תכלית, לא להם — על שאלות אלה וכגון אלה לא רק נכתבו ספרים רבים אלא גם הוקרבו עמים שלמים. ברצוני לנגוע בהן בקשר עם ספר שנשכח כמעט אף-על-פי שהוא בין הדברים המעניינים והחשובים ביותר שנכתבו על הענין. אני מתכוון למסכת התיאולוגיקרפוליטיקוס של ספינוזה.

ב.

המסכת התיאולוגית-פוליטית של ספינוזה נדפסה בעילום שם המחבר בשנת 1670. בספר זה נגע ספינוזה בכמה ענינים שבעינינו אין להם קשר ישיר לענינו המרכזי, ואותם ענינים הם הם שמשכו את תשומת-הלב ולא הענין המרכזי. ואולם ענינו המרכזי כבר מסומן בשער הספר, וביחוד בהקדמה הארוכה.

לפי השער מכילה המסכת חבורים אחדים שבהם מוכח, כי חופש ההתפלספות לא רק יכול להנתן מבלי לפגוע במדות הטובות ובשלום המדינה, אלא אי אפשר שלא יינתן אם רוצים בשלום המדינה ובמדות הטובות. מה שנקרא כאן חופש ההתפלספות מתבאר בהקדמה כזכות לכל אחד להרגיש מה שהוא רוצה ולומר מה שהוא מרגיש (הנוסחה לקוחה מהפרק הראשון של ההיסטוריה של טקיסוס), ובמקום אחר באותה הקדמה מדובר על הצורך לתת לכל אחד את חופש השיפוט השלם ואת הזכות לעבוד את האל לפי הבנתו שלו. מה שתרגמתי מדות טובות הריהו במקור pietas, והוא יראת שמים, או, בלשון המקובלת אצלנו, דת, והמחבר חוזר כמה פעמים על צורת התביעה שלו אשר לפיה לא רק אפשר לתת חופש בענינים אלה אלא גם אי אפשר למנעו. צורה זו חשובה היא, שהרי כלולה בה לא רק ההכרה השלילית הגנוזה, למשל, במלה סבלנות. כלולה בה גם ההכרה החיובית שחופש הדעות (ובתוכו גם חופש דת) הוא תנאי מוקדם לקיומה הבריאה של החברה. חברה בריאה מעיקר הויתה — שיינתן בה חופש למחשבה ולהבעתה, ובמחשבה כלול גם אותו תחום שהוא בעיני רבים (ובודאי בעיני ספינוזה*) החשוב שבחשובים, והוא תחום הדת. הריני שואל איפוא: מנין כל זה לספינוזה? איך מוכיח הוא את צדקת דבריו?

הוכחותיו של ספינוזה לצורך בחופש המחשבה וכל הכלול בו משני סוגים הן. האחד נובע מהשקפתו על טבע האדם והשני מן הנסיון ההיסטורי.

הראיות הלקוחות מטבע האדם מסתכמות בהקדמה בצורה מענינת ובלתי-צפויה. "כל אדם הריהו בעל רוח שונה מזו של חברו וכך נוטה האחד יותר לדעות אלה, והאחד לדעות אלה; ולפיכך יש להשאיר לכל אחד את החופש לשפוט לפי שכלו שלו ואת הרשות לפרש את עיקרי האמונה לפי רוחו הוא, ועלינו לשפוט על טיב אמונתו של כל אחד ואחד, אם טובה היא או רעה, לאור מעשיו בלבד". ובכך ההבדלים בדעות — ממהותם של בני-האדם; אפשר לדרוש אחדות רק במעשים. יוצא, שהחופש בדעות הכרחי הוא לקיומו של האדם כאדם. והמחבר ממשיך בסיכום ראשי הפרקים של הספר: "אחר-כך אני מראה שחופש זה עצמו, מבלי להפריע לשלום המדינה ולזכותם של השלטונות, גם יכול וגם צריך להנתן; ואף אינו יכול להיות נגרע מבלי לגרום סכנה גדולה לשלום, ונוק גדול למדינה כולה. כדי להוכיח זאת אני יוצא מנכותו הטבעית של כל אחד ואחד. אין מוטל על האדם לפי חוק הטבע לחיות לפי רוחו של אחר. להיפך. כל אחד ואחד הוא הממונה על החופש שלו... אין אף אחד ילגרוע מעצמו את כוח ההגנה על עצמו עד שיחדל להיות אדם". יוצא שוב, שיש באדם יסוד שאי-אפשר לגרוע ממנו מבלי לערער את מהותו כאדם. יסוד זה הריהו יסוד אישי המיוחד לכל אחד ואחד והמבדיל את היחיד מחברו; וקו מבדיל זה בין אדם לחברו הוא כוח בינתו ושיפוטו. מכאן, שאי אפשר לכלוא, לרסן או לחסל כוח זה, מבלי להרוס את האדם כאדם.

הביטוי החריף, "עד שיחדל האדם להיות אדם" אפשר היה לראות בו רמז לדעתו הידועה של הובס, שעל הכל מוכן ומורשה האדם לוותר מלבד על זכותו לחיות (ומשום כך כשהוא מועלה על * אינני פוסק כאן עד היכן מכיר ספינוזה בדת תחליף או פרודורר פֶּלֶוסופיה, אני יוצא מסכריו הפפורשים במסכת, ומסתפק במה שהוא אומר שם.

הגרדום מותר לו למרוד ולנסות לברוח). אך אין הרמו כאן לחיים במובן הביולוגי (מה שכלול במחזור הדם בלבד), כמו שהוא כותב בספרו האחרון בענין דומה) כי אם לחיים במובן של פעילות עצמאית שלמה (מה שכלול בשכל ובפעילותה וחייה האמתיים של הרוח) — המסכת הפוליטית ה', האדם הנהו מה שהוא; וכשם שלא יוותר על חייו סתם, כך לא יוותר על טבעו כולו. "שהרי לא יוכל אדם לעולם להעביר את כוחו, ולפיכך גם לא את זכותו, לידי של אחר באופן שיחדל מהיות אדם, ולא יפון לעולם שלטון כזה שיוכל לעשות את הכל לפי רצונו שלו בלבד. לשוא יפקוד השלטון על האזרח לשנוא מי שעשה לו טובה או לאהוב מי שגרם לו נזק, לא להעלב עליידי עלבונות ולא לשאוף להשתחרר מפהד; וכך בנוגע להמון דברים אחרים כיוצא באלה הנובעים בהכרח מחוקי טבעו של האדם" (פרק י"ז, סעיף ב'). הרי כוח המחשבה טבוע באדם כמו שאר כוחותיו ורגשותיו, והם הם המהווים את מהותו. תגרעו מהם ותגרעו ממנו, על שלבסוף, יחדל מהיות אדם.

תפיסה פסיכולוגית זו על מהותו של האדם מתחזקת על-ידי ההסתכלות בהיסטוריה. לדעתו של ספינוזה דכוי המחשבה החפשית (כלומר, דכוי המחשבה) או שהרס את האדם או שגרם למהפכות ולמהומות או שהביא לקלקול המדות. "נניח", הוא כותב, "שהופש זה ניטל; נניח שאפשר לכלוא את בני-האדם באופן כזה, שלא יעיו לפצות פה כי אם לפי פקודת השלטונות; אך מכאן לא יצא לעולם שלא יחשבו מחשבות בכלל אלא לפי רצון השלטונות. ובכן יצא בהכרח שיחשבו בכל יום דבר אחד ויגידו דבר אחר, וכתוצאה מזה תושחת האמונה שהיא הבסיס ההכרחי של המדינה ותטופח החנופה המאוסה והבגידה, ומהן — הסכסכנות בסתר והשחתת כל מדה טובה". מלים אלה (פרק כ', סעיף כ"ז) כתובות בסגנון חי כזה שאין לראותן כמופשטות בלבד. אין ספק שהן שאובות מן ההסתכלות בהיסטוריה, וההיסטוריה שנרמז עליה כאן הריהי כמדומה ההיסטוריה של האנוסים. האנוסים הם הם המשל הטיפוסי של "קרע שבנפש" שמתאר אותו ספינוזה, ואין לתמוה שכן האנוסים שגדל ביניהם והכיר אותם מקרוב יקח מהם סמך לדבריו. אך בין אם הרמו לאנוסים שלנו ובין אם לאנוסים ממין אחר, הכוונה ברורה. שלמות הנפש מעיקרי קיומנו, ותנאי ראשון לשלמות הנפש הריהו חופש הדעות.

ספינוזה הולך ומבאר שאין בני-אדם יכולים לסבול את המצב שבו החוקתם של כל מה שנראה להם כאמיתי תיחשב להם לפשע, וכך תתעורר המרדנות וכל חוק יהיה למרסם והתלונות בסתר יהיו סוף סוף למהפכה גלויה. בכלל ברור, אומר ספינוזה (סעיף ל"א), שחוקים הגוזרים מה על האזרחים לחשוב אינם מצליחים למלא את שליחותם, ואף את זאת הוא מוכיח בכמה ראיות פסיכולוגיות והיסטוריות. אמנם, הוא מעיר (סעיף כ"ד), מנתנית חופש הדעות יכולות לצמוח כמה אי-נוחיות. אך כאן דבר שאי-אפשר שלא לתת; ובמקום שאי-אפשר שלא לתת, אין מתחשבים באי-נוחיות.

ג.

אם נשקול את יסודותיהם של דברי ספינוזה נראה בהם את כל סימני הליברליות של מיל: בתוך החברה — העמדת היחיד מול הצבור; בתוך היחיד, — העמדת המחשבה מול המעשים; וקביעת הכלל הגדול שאין לכפות את המחשבה ואין לענוש על דעות. ואף הנימוקים שעליהם מסתמך ספינוזה הם הם בעיקרם הנימוקים של מיל. ראשית, ענינה של החברה לא בדעות אלא במעשים; ושנית, את חופש המחשבה אין לכלוא כי הוא עצמותו של אדם. גם לא חסר אצל ספינוזה הרעיון המובהק של מיל הרואה את המבחן האחרון של מעשינו ב"תועלת הצבורית" (פרק י"ט, סעיף כ"ה). ואולם ענינו המיוחד של ספינוזה בדת. ובכן מה בעיניו טיבה המיוחד של הדת, ומה מקומה של הדת במדינה?

לדעתו של ספינוזה אין הדת שיטה של דעות עיוניות אלא הרגל של מעשים. הרגל מעשים זה הוא עשיית צדק ומשפט, כלומר, מה שאנו קוראים בשם מעשים מוסריים; ואולם יסודו האחרון בכיוון פנימי של הרוח.

כך דורש ספינוזה לא רק חירות היצונית אלא גם חירות פנימית, והיא מה שעתידיים היו לקרוא "אוטונומיה" של הרוח. בזה מרכז הטענות של המסכת. הפעילות החפשית של הרוח שבעדה הוא נלחם פסגתה רגש ההתלות באל שהוא הדת, והוא טוען שבה קיומו האמיתי, ומכאן גם אשרו העליון של האדם.

כדאי לעיין במשפטים אחרים ממכתב (מספר מ"ג) שכתב לאחד מידידיו כתשובה למכתב-

בקורת על המסכת מאת תיאולוג ידוע שנכתב לאחר שהופיעה המסכת בראשונה. תיאולוג זה דן את ספינוזה ברותחין ככופר בערכי הדת וכשולל את המוסר. ספינוזה משיב בתקיפות: „לא ברור לי מה בעיניו מובן הדת. וכי אפשר לכנות בשם כופר אדם הקובע שיש להכיר באל כבטוב העליון; ושיש לאהוב אותו, כטוב העליון, בלב הפשי; ושבאהבה זו האושר העליון והחופש העליון שלנו? וכי כופר הוא אדם שקובע שוב, ששכר הטוב הוא עצם הטוב ומוסר העיולת עיולת?״ כאן ביטוי מלא לדרישת לאוטונומיה של הרוח וגם לאוטונומיה של הטוב; וספינוזה הולך ומבאר באותו מכתב את הניגוד בין העובד מיראת העונש ומהתקוה לשכר, והעובד מאהבה, ניגוד שהוא גם עיקר הניגוד בין מה שנקרא אחר־כך אוטונומיה והיטרונומיה (אני מזכיר דבר זה מפני הבקורת שנתברך בה ספינוזה מאת כמה מחסידי קנט). העובד מאהבה — מאהבתו לאל — שכרו (אם אפשר לקרוא לזה בשם שכר) אהבה, אהבת האל אליו, וכך אהבת האל גם המניע וגם המונע וגם, אם אפשר לומר כך, המתנועע. והיא היא החופש שלנו, רוח הנדיבה שלנו, והיא היא גם הדת האלהית. „הלא אמרתי במפורש בפרק ד״, טוען ספינוזה, „שכל עיקרה של התורה האלהית (והיא, כמו שאמרתי בפרק ב׳, חרותה בשכלנו מאת האלהים), ואף כללה הגדול, הוא לאהוב את האל כטוב העליון; אך לא מיוחד העונש, כי אין האהבה יכולה לצמוח מיוחד, ולא מאהבה לדבר אחר שרוצים אנו בו לשם הנאתנו, שהרי כך היינו אוהבים לא את האל אלא את הדבר האחר ההוא שבו אנו רוצים. כמו כן הראיתי באותו פרק שזאת היא התורה שגילה האל לנביאים. ולכן, בין אם מחליט אני שהתורה האלהית היא קבלה את הצורה של חוק מאת האל עצמו, בין אם רואה אני אותה, כמו שאר גזרות האל, ככרוכה בהכרח ובאמת נצחיים, תישאר אף־על־פיכך גזרת האל ותעודת תְּשׁוּעָה״. אין לעורר אפוא את השאלות המטפיסיות בדבר חופש הרצון וגזרת האל כי אין הן נוגעות בענין. בין כך ובין כך פעילותנו העליונה כבני־אדם אינה אלא פעילותה של אהבת האל בלבנו.

לחוקרי ספינוזה שאלה מענינת היא עד היכן גילה את כל דעתו במסכת ועד היכן מותאמת הדעות המובעות במסכת לשיטה המבוגרת של ספר המידות. לנו חשוב רק לקבוע שהחירות שהוא דורש במדינה מכילה ממילא את הדת, מאחר שלדעתו חירותנו העליונה היא ההתלות באל שהוא הדת. זה הפרדוקסון הדתי („עבד ה' הוא לבד הפשי״), ואת העובדה קובע ספינוזה; ומאחר שהיא עובדה הנוגעת בבני־אדם, אסור להעלים עין ממנה בסידור המדינה. וכך קובע ספינוזה בספרו האחרון, והוא הספר המיוחד שהקדיש לתורת המדינה במובן המצומצם והמקצועי: „אשר לדת — ודאי וודאי הוא שהאדם הפשי יותר, ונשמע ביותר לעצמו, במידה שהוא אוהב את האל ועובד אותו בלב שלם״ (ב׳, 22). „ומאחר שרוחו של אדם אינה בידי השלטונות המדיניים אלא ברשותו שלו, יוצא שדעת האל האמיתית ואהבתו, כמו גם אהבת הרע, אינה יכולה להיות משועבדת לשום שלטון... כל אחד יכול אפוא, באיזה מקום שיהא, לעבוד את האל בדת אמת״ (ג׳, 10).

ברור, שהדברים אמורים על הדת ה„אישית״ ולא על הדת כמוסד צבורי. על הדת כמוסד צבורי כותב ספינוזה מיד שאינה מעלה ואינה מורידה לגבי „ידיעת האל האמיתית ואהבתו״, ולפיכך אין לעשות ממנה ענין שעל־ידי יופרע שלום החברה (ג׳, 10). הוא עומד אפוא בספרו אחרון זה על החלוקה בין הדת כקנין נפשי אישי ובין הדת כמוסד צבורי וחיצוני. כדי להבין הבחנה זו נחזור למסכת התיאולוגית־פוליטית שבה, לפי עדותו המפורשת של ספינוזה במסכת הפוליטית שפנינו אליה (ח׳, 46), קבע את עיקרי דעותיו על הדת והמדינה.

(עור יבוא)